

belül érvényesülő taktikai lépés volt. Ami egy érveit több annak megmagyarázásához is, hogy Gaál dogmatikus és balos vonásai ekkor sem tudtak eltűnni. Ne feledjük: „a kor marxizmusa” még jó ideig nem tör ki az osztályelmélet szűk, korlátozott változatának börtönéből.

*

Említettem már, hogy amennyire igaz az, hogy Gaál Gábor formálta a Korunkat, annyira igaz ennek fordítottja is. Mégpedig a folyóirat egész idejére. A szerkesztőnek állandóan figyelnie kellett a munkatársak szavára, a Korunk baráti köreinek véleményére, szinte minden előfizetőére. És különösen az illegális kommunista pártok álláspontjaira, tevékenységére. Ezek összhatásában alakult ki a lap arculata. Konfliktusok, ellentmondások nem voltak ritkák, voltak hatások, amelyek egész idő alatt a szektásságot erősítették, Gaáltól („természetes” magatartásánál) merevebb vonalat követeltek. Hogy csak kettőt említsek: a 30-as évek elején a magyarországi kommunisták — szinte ultimátumszerűen — igénylik a szakítást Kaszákkal és körével. 1939-ben pedig Méliusz József vádolja Gaált azzal, hogy „trockistáknak” ad teret a lapban, sőt „trockista ünnepi számot” adott ki. Szakítást, változtatást követelt ő is, saját kapcsolataira hivatkozva és a lap elhagyásával „érvelve”.

Ezen hatások összességéeként és a szerkesztő álláspontja alapján lett valósággá, hogy a folyóirat széles fronton közvetítette a marxizmust, és ez a marxizmus ugyanakkor, amikor a kor marxizmusa volt, egyben (Gaál jóvoltából) mindig több is volt, szélesebb is volt, mélyebb is volt annál. Megfordítva pedig: ennek a munkának a során erősödtek Gaál felfogásán belül azok a vonások, amelyeket a kor jellemzőinek tekinthetünk: a „partikularizmus” fokozatos, de mindig részlegesnek maradó érvényesülésének.

KÓSA LÁSZLÓ

Kalotaszeg ösvényein

A Körös és a Szamos vízvázalasztójára nem tudott fölkapaszkodni a nagyváradi—kolozsvári vasút. Alagutat fúrtak neki az építők. Csak a személyvonat áll meg az alagút melletti kis állomáson, Sztánán. A nemzetközi gyorsból alig egy pillantásra látni az állomástól nem messze álló különös, magas tetejű épületet, kevesen tudják, hogy ebben a kicsiny kastélyban, a Varjú-várban hosszú esztendőig élt és dolgozott Kós Károly. Ide s még inkább a messzebb hegyoldalba épült tanyára jött nyugodni és teremteni: regényt és történelmet írni, rajzolni és tervezni, innen járt Kolozsvárra szerkeszteni és szervezni. Ha fölkapaszkodott tanyáján felül a hegytetőre, fél Erdély hegycsúcsait, a Mészest és Gyalui-havasokat látta, s körül a völgyekben sok-sok falut, Kalotaszeget. Kicsiny, gyönyörűsége vidéket, melynek java értékeit ő tette a magyar művelődés becsült kincsévé.

Kalotaszeg felfedezése 1885-ben kezdődött. Élt Bánffyhunyon egy házaspár. A férj Gyarmathy Zsigmond hajdani honvédtiszt, a városban és a megyében számos cím, rang és megtiszteltetés birtokosa. Felesége Hory Etelka, a népszerű íróasszony, szakadatlan ontotta a beszélyeket, népies tollrajzokat, regényeket, szinte valamennyiben a kalotaszegi tájat, az ott élő embereket, birtokos urakat, tiszteleteseket, parasztokat rajzolván. Persze ezek az írások nemigen ütötték meg az irodalom mér-

céjét, és népszerűségük később hír nélkül elmúlt. A maga módján sokat tett e házaspár Kalotaszeg vidéke polgárosulásáért. A férj takarékpénztárt, egyesületeket alapított, támogatott minden vidékfejlesztő akciót. Gyarmathy Zsigáné (ő így használta a nevét) sokkal többet tett. 1885-ben megbízást kapott, hogy az országos kiállításra vásároljon, állítson össze egy parasztszobát. A kiállításon nagy sikere volt a híven berendezett, pompás magyargyerőmonostori szobának, s benne az eredeti viseletbe öltöztetett viaszbabáknak. Előbb hercegnők, utóbb a polgári rendből is egyre többen rendeltek varrottas terítőket, párnákat és lepedőket. Gyarmathyné meglátta a lehetőséget, sorozatban kezdte varratni a paraszttasszonyokkal az addig egyedi darabokat, a kalotaszegi írásos-varrottas elindult hódító útjára. Hamarosan több európai országban keltett elismerést, az ügyes lokálpatrióta szervezősége elérte, hogy Bécs, Berlin, Brüsszel divatlapjai fölfigyeltek rá. Bánffyhunyadon és környékén a leányiskolákban a második-harmadosztályú tanulók kötelező tantárgyként tanulták készítését. Egyre több asszonyt sikerült rábeszélni, hogy kezdje el ismét a már-már elfelejtett kézimunkázást. Kereskedők jöttek tömeges rendelésekkel. A varrottas a nagy kereslet folytán hamarosan vesztett eredeti szépségéből, de jelentős jövedelmet hozott készítőinek. Divat lett kalotaszegi hízzett vásznat, cserépkancsót, festett bútort vásárolni, Kalotaszegre kirándulni. Még lap is indult, és kerek egy esztendeig élt 1890—91-ben, „Kalotaszeg” címen. Legkiválóbban célja volt a vidék híret s nevét mindenképpen növelni. Sikerült is bevinni a köztudatba, hogy az országnak van egy kis zuga, harminc-egynéhány falu seho sincs balzsamos levegővel, kristálytisztá vízzel, legszebb tájviselettel, tarka vadvirágos mezőinek nincsen párja, népe pedig szép és jó. Gyarmathyné nemcsak regényeket, hanem népművészeti albumokat is útjukra bocsátott. Működése egybeesett, hiszen annak maga is része volt, a magyar iparművészet lázas önmaga-keresésével, s az országszerte erősödő általános néprajzi érdeklődéssel. A millenniumi kiállításon a kalotaszegi ház mellett állott a magyarvalkói templom mása is. A Gyarmathy-kúria nyitva állt minden idegen előtt, aki a vidéket akarta megismerni. Még az utcán ógyelgőt is beinvitáltak vásárrnapra ebédre, ha látták, hogy messze földről érkezett városi ember, kivált, ha író-félenek nézték. Vendége volt Gyarmathyéknak nemegyszer Munkácsy Mihály. Az etnográfus Jankó János tőlük kapott legtöbb támogatást munkájához, nekik ajánlotta *Kalotaszeg magyar népe* című könyvét. Híre szaladt a kalotaszegi nép vendégszeretetének, jöttek is tollforgatók népies beszéleikhez témát kapni, poéták szép tájat látni, piktorok virágos kiskaput, szép menyecskét festeni, némelyik csak azért, hogy jól éljen néhány napot. Aztán jöttek művészek, akik nem a különös ízt, az érdekességet, a kuriózumot, hanem a szépet, az igazat keresték, nemcsak látni, épülni is akartak Kalotaszeget járva.

Manapság ritkán emlékeznek rájuk, pedig a modern művészet legelső úttörői, a modern iparművészet megteremtői voltak. A mozgalom szellemi atyja, az angol John Ruskin a természet és a középkori művészet szépségét hirdette, azt akarta, hogy legyen a művészet mindenkié, szerette volna széppé tenni a mindennapokat, a dolgozó ember környezetét. Tanítványai a prerafaeliták, az első művészcsoporthoz, amely szembefordult a megmerevedett akadémikus festészettel, s William Morris, a modern iparművészet apostola vitték diadalra tanításait. Indulataik legfőbb mozgatója volt az elfordulás a modern nagyvárostól, a gépiesedő világtól, egyfajta exodus, mely a megoldást a természetes formák meg a középkor vélt vagy valós harmónikus alkotásaiban kereste. Jelentőset leginkább az iparművészetben alkottak, de az általuk keltett szellemi áramlat bejárta Európát. Legtöbbet, úgy tetszik, a függetlenség felé haladó Finnországban ért el, ahol olyan kiváló tehetség építész ihletett, mint Saarinen és olyan sajátos egyéniségű festőt, mint Gallen-Kallela. Hozzánk valamelyest később jutott el hatása, s másként érvényesült, mint hazájában.

Ruskin és Morris tanításait a századelő Magyarországnak legelső éveiben kicsiny művészcsoporthoz vallotta magáénak. „Gödöllőiek”-nek nevezi őket a művészettörténet. Vezérük és összefogójuk Körösfői Kriesch Aladár, előnevét az egyik híres kalotaszegi falutól vette. A népművészet becsülete akkortájt nem volt ismeretlen

nálunk. Kalotaszeg divatja virágkorát élte, de felfedezték már a matyókat meg Torockót is. Lechner Ödön magyar ornamentikával díszítette épületeit. Néhány megszállott tanárember évek óta kutatta, szorgalmasan regisztrálta a magyar népi díszítőművészetet. A kor hangulatának megfelelően minden cifraságban, stilizált virágban óperzsa, ind, távoli ázsiai formákat véltek megtalálni. Nem sokkal később alakult a Néprajzi Társaság. Az ezredéves kiállításon pedig több mint két tucat felépített, berendezett parasztház, külön kis falu várta a látogatókat.

A gödöllőiek korántsem a nagyhatalmi ábrándozás vagy a messizi keleti rokonok keresése foglalkoztatta. Szendes félrevonulásukban a művészet, elsősorban az iparművészet kérdéseivel akartak foglalkozni. Zarándokhelyükké vált Kalotaszeg, ahol leginkább megtalálták azt a szépséget, amit mestereik példának állítottak. Amikor a kalotaszegi népművészetet rajzolták, másolták, transzponálták, úgy érezték, Ruskin és Morris álmai beteljesültek. E mesterek gondolatai más úton-módon is kapcsolódtak a hazai népművészethez. Rozsnyay Kálmán újságíró, Gyarmathy Zsigáné londoni megbízottja mint külföldre szakadt honpolgár, példásan szolgálta az anyaország kultúráját. Általa vált a századforduló egész sor jelentős személyisége a magyar népművészet barátjává: Zola, Oscar Wilde, Kipling, Sarah Bernhard és mások. Megnyerte Morrisset és Ruskint, de leginkább a mozgalom harmadik jelentős alakját; Walter Crane grafikust. Crane eljött Magyarországra személyes barátságot kötni, élményeket gyűjteni. Többfelé utazott, meglátogatta Kalotaszeget is. Elragadtatással írt az ott látottakról, és vázlatrajzai a távoli Angliában hirdették a vidék viseletének, kézimunkájának szépségét.

A század elejének nagyon változó művészi elképzelésekkel telt magyar világába érkezett az ifjú Kós Károly. Építészhallgatóként bukkant Crane grafikáira, ismerkedett az osztrák Olbrich, a belga Van der Velde, Ruskin és követői nevével és munkásságával.

Kós Károly a szeszínű Bánság fővárosában, Temesvárott született. Olyan földön, melyen a múltat nem várak és udvarházak, régi templomok jelentették, hanem az, hogy minden, de minden elpusztult, amit a középkor alkotott. Fél Európa adott e tájnak telepeseket, akiknek sokfélesége máig sem simulat egységes arculattá. Nem így volt Erdélyben, a gyermek- s iskolásévek földjén. Kolozsvárott töltötte a legfogékonyabb kamaszéveket: „...jórészt gyalogosan, s nem biciklín, tarisznyámban vázlatkönyvvvel indultam ki e városból kalotaszegi vándorutamra. Végigjártam akkor a Felszeget, barangoltam a havasalji lankákon és fenn a gyalogfenyők felett a vén Vlegyásza füves-gyopáros domború hátán, s kóboroltam falutól faluig a Nadasmente suvadásos, kopár dombjai között. Kóboroltam és rajzolgattam. Rajzoltam mindent, ami a szemem elé került, nehezen, gyarlón, ahogy tudtam, de leginkább — talán mert ezeket könnyebben, jobban tudtam lerajzolni — öreg templomokat, csúcsos fedelű házakat, havasi esztinákat és iromba csűröket, hímes kiskapukat és temetői fejfákat...” (Részlet önéletrajzából. Magyar Építőművészet 1963/6).

Egyetemi hallgatóként nyert pályázatok díjából már nemcsak Kalotaszeget, hanem egész Erdélyt bebarangolta. Csudálatos világ nyílt meg előtte, élethosszig tartó élmények kísérték útját, s amit a szeretett kis Kalotaszegen szívébe zárt, most megfogalmazva, gondolattá érve, művészi meggyőződésévé nőtt: „Konstruktív népművészetünk alapja a középkor művészete; nemzeti művészetünk alapja csak a népművészet lehet” (A ház 1909, 282).

A magyar művelődés sokszor vett a szomszédos németsegtől éltető nedveket, a nagy európai szellemi áramlatok jórészt német szűrőn jutottak hozzánk. Íme, a távoli Angliából elindult gondolat most közvetlenül termékeny talajra lelt magyar földön. Megszületésénél a művészet általános gondoljai aggasztották híveit, nálunk Kós Károly (társai közt leginkább ő) nem feledvén a művész igaz kötelességeit, elsősorban a nemzeti sajátosságot kereste és formálta e gondolatok jegyében. Mint ahogyan Ruskin és követői ráeszméltek a középkorral átítatott angol vidékre, úgy talált rá ő is Erdélyre, s benne Kalotaszegre. Már az előtte járók fölfedezték, hogy ez az a táj,

hol a középkori művészet hatása folytonosan jelen van, de ő került hozzá legközelebb, megismerte belső arcát, Kalotaszeg lelkét.

Kós Károly nem volt egyedül. Csoportnyi fiatal kollégáját hajtották hasonló törekvések: nemzeti építészetet teremteni. A keresést Lechner Ödöntől örökölték, mégis mennyire másként valósították meg elképzeléseiket. Lechnernek különféle keleti és nyugati stílusok ihlették, s úgy vélte, akkor lesz egy épület magyar, ha telezsúfolja magyaros motívumokkal, főként kerámiadíszekkel. A fiatalok előtt az ornamentikánál fontosabb volt a szerkezeti elem, nem virágos motívumokat gyűjtöttek, hanem építészeti példákat. Kós Károly építőművészete az egyetem elhagyásakor már készen állt a maga teljességében: magas csúcsos tornyok, meredek tetők, padlásszobák, terméskő lábazat, nagy sima falfelületek, faragott gerendák, történelmi formák, de sosem a célszerűség kárára; a modern ember igényeihez alkalmazkodó építészet. Legszebb alkotásaival a népi-nemzeti törekvések és a modern irányzatok remek példáit illesztette a magyar városképbe. Az *építészeti, a művészeti anyanyelv keresése volt ez*, a zenei anyanyelvet felfedező Bartók és Kodály első lépéseivel egyidőben.

A Gyarmathyék által fölkeltett kalotaszegi divat akkoriban hagyott alább, amikor Kós Károly visszavonult Sztánára, és fölépítette a Varjú-várat. Visszavonult a nagyvárostól, de programját ekkor kezdte igazán megvalósítani. Míg Budapesten élt, sokat tervezett. Sztánán talán még többet. Pedig ott volt a család, s a Varjú-várhoz tartozó köves birtok gondja. Mégis sorra emelkedtek a jellegzetes épületek. Még vidékvédő lap kiadására is volt ereje, akár húsz esztendővel előbb másoknak, ismét „Kalotaszeg” címmel.

Kalotaszeg virágos divatja, a derűs, mindenkit szívesen látó Kalotaszeg divatja elmúlt. Zord idők jöttek, nem volt most kelendő sem a cifra bútor, sem a varrottas. Katonák verték föl a vidék csöndjét, aztán nagyot változott a világ.

Az építész nem válthatta valóra terveit, elgondolása nagyszabású kísérlet maradt. Épületei nem teremtettek egyetemes nemzeti stílust. Budapesten, ahol legtöbb áll belőlük, csak egy különös szint jelentenek a nagyvárosi sokféleségben, de Erdélyben, ahol az elmúlt évszázadban minden nemzeti sajátos építményekkel hangsúlyozta jelenlétét, jóllehet Erdély három népének formáiból ötvöződött, a szó nemes értelmében magyar stílussá vált.

Kós Károly, miként a *bolond Varjúk nemzetsége* makacsul szembeszegült a történelemmel, csakhogy pártütése nyomán nem vér hullott, hanem ország épült Erdély és a régi Kalotaszeg köveiből. Kalotaszeg mindenről elkísérte. Ha épülettervet kértek tőle, csúcsos templomokra emlékeztet, ha illusztrált, könyvborítékot rajzolt, virágos motívumok íródtak keze nyomán, ha színdarabot s ha regényt írt, a kalotaszegi embert jelentette meg. A huszadik század magyar irodalmában nemegy író táp-lált egy-egy táj, leginkább a szülőföld. Szabó Pál a napsugaras, tágas Biharországot írta kötetéről kötetre, Tamási Áron a székelységet emelte az irodalomba. Páratlan, amit Kós Károly cselekedett, egyetlen vidék teljes műveltségét tette közkinccsé: tollal, ceruzával, vonalzóval, rajzban, képben, írásban és szóban, kőbe, fába, irodalomba és történetírásba örökítve. Tevékenysége nyomán utóbb éppen ez a vidék lett a Kolozsvárt művelt magyar honismereti tudományok: falukutatás, néprajzi és etnográfiai, történelmi és szociológiai vizsgálatok műhelyévé.

Amikor 1920 után talpra kellett állítani Romániában a magyar kultúrát, Kós Károly tevékenysége sokfelé ágazott, de Kalotaszegről sosem feledkezett meg. Övé volt Kalotaszeg országa. „Kalotaszeg eredetileg a Vlegyásza lábánál elterülő, azt a kicsiny háromszögletű földterületet jelenti, melyet a Bánffyhunynadnál összeömlő Körös és Kalota vizei fognak be. Tágasabb értelemben — és ma így értelmezzük mi és így maga a kalotaszegi nép is — Kolozsvár megyének azt a területét, mely a kolozsvár—nagyvárad vasútvonal, illetőleg országút közén és két oldala mentén Kolozsvártól egészen Csúcsáig terül el, és amelyet délen a Gyalui-havasok, északnyugaton a Vlegyásza-havas és a Meszes-hegylánc keleti lábai foglalnak be. Ehhez az egységes, eléggé zárt és kelet—nyugati húzódású területhez dél felé rákany nyúl-

ványban csatlakozik még néhány falu a gyalu—járói út mentén egészen Alsó-Járaig, melyeket néprajzilag szintén Kalotaszeghez kell számítanunk.” „A területe keskeny, ék alakú; az ék hegye Kolozsvár. Innen nyugat felé kb. 55 km hosszú, és ahol a legtágasabb: Bánffyhunad táján, talán 20 km széles.” (Kalotaszeg, 5. l.)

Kós Károly féltő szerető gonddal kutatta ezt a kicsiny tartományt. Egyformán magas, köves dombhátak, hegynek is beillenének. Köztük mély völgyekben meghúzódó falvak. Azok körül többnyire szántók, kaszálók, leginkább a templom közelében a temető zöld foltja. A temetőben faragott kopjafák, az újabbakon zászlót lobogtat a szél. A gótikus istenháza zsindeyes, csúcsos toronnyal vagy remekbe faragott haranglábbal kiemelkedő helyen áll. Belül nem az alföldi parasztvárosok kálvinista templomainak hűvös fehérsége fogad, hanem hímes mennyezet és karzat, festett szószerk, az elődök virágos kedvének emléke. A hajót s a tornyot kőfal keríti, a szépséges kép szerves tartozéka. A valkői és gyerőmonostori templomok talán a legékesebbek, egy-egy gondosan munkált ékszer, óvatosan a hegyoldalra helyezve. A templom előtt jól látszik a falu. Mint Európa-szerte minden havasalji tájon, itt is magas, meredek a házak és csűrök teteje. Fa és kő, e két jelenlevő anyag tulajdonosságait évszázadok óta teljességgel ismeri az építő. Teremtő keze alatt alakultak a legarányosabb formák, a falak, tetővázak, tornácok, kiskapuk. Bent a házban magasra rakott ágyak, vereslik a rúdra való, piros és kék varrottas párnák és terítők, a falon karcsú bokályok, virágosra festettek a bútorok, mintha örökös vidámsággal folytonos ünnepet űlne a ház népe. A vasárnapi viselet a legpompásabb: aki látta Kalotaszeget vasárnap, sosem felejtheti a sudár pártás leányokat, az asszonyok ruháinak teli vörös, zöld, kék színeit, a büszke szűrös, bujkás férfiakat. Régenvolt csudás mesék, ünnepi magyarság földje Kalotaszeg.

*Pompás magyarok, templomból jövet
Mentek át a Kalota folyón
S a hidat fényben majdnem fölemelte
Az ölelő júniusi nap.
Mennyi szín, mennyi szín, mennyi kedves
És tarkáságában annyi nyugalom
És fehér és piros és virító sárga,
Izgató kék és harcos barna szín
S micsoda nyugodt nagyságos arcok,
Ékes párták, leésmi áhitók.*

(Ady: A Kalota partján)

Mintha évszázados szenvedések, törődések után egyetlen nap szépségét üdvözölné kimondhatatlan örömmel, magát ünnepelvén a nép. Hasonlatos a ritkán nyíló virághoz, mely hosszú ideig dajkálja nehéz bimbóját. Az egymást váltó művészeti stílusok ihlető hatását sűrítette páratlan paraszti művészetté Kalotaszeg. Nem a honfoglaló magyaroké, nem igazán a gótikáé vagy a reneszánszé ez a művészet. Itt élő nemzedékek nevelték, gondozták, míg elérte a virágzás legszebb idejét, megmutathatta magát mindenkinek.

Kós Károly előbb a külső ragyogást, a gyönyörűséget látta, később, esztendőik során az épületek, a csodálatos viselet és a díszítőművészet mellé társul szegődött a történelem. Nem egyetlen nekifutásra, hosszú idő alatt születtek az írások Kalotaszegről. Szerzőjük végigélte, magamagában végigküzdötte Erdély történetét, s benne a kis Kalotaszegét. Ha nem volt mibe fogódznia, megálmodta a történelmet. Már az Attila királyról szóló ének megelevenedett mondavilágának képein muszulyt hord Réka királyné. Sokkalta véresebb valóság Gyalu vajda pusztulása. A historikus hideg tárgyilagossággal sorolja, amit a vidék korai történetéről a történetírás tud. Aztán életre kelnek sosemvolt emberek, kardot rántanak, hadakoznak és véghez viszik, amit a történetírás nem tud visszaadni, mint később annyszer országos események kicsiny szereplőiként megszenvednek Kalotaszegért. Ismét a krónikás szava

szól, most már a máig élő kultúra bölcsőjénél állva. Kalotaszeg fénykora, a Hunyad-
diak százada, jelentős események színhelye a táj. Ekkor emelkednek a gótikus temp-
lomok. Budai Nagy Antal haragos kurtanemesi és dühös parasztjai forgatják a
buzogányt. Ez a kor már az elnyomott népek fiainak összefogására nevel, Erdély
nemzeteinek egymásra utaltságára. Most születik a rendi Erdély. S Budai Nagy
Antal históriája nem csupán jobbágyfölkelés, hanem a szellem szabadságáért foly-
tatott küzdelem. Katonái már valóságos kemény akaratú kalotaszegi emberek. Olyan
lélekkel, ahogyan a Kalotaszeget felfedező diák megismerte, amilyennek látni sze-
rette, tudni akarta őket. Sorakoznak nemzedékről nemzedékre pusztuló, a rebellis,
nem engedő Varjúk, komoly Basa Tamások, vén Iliák. A 17. század harcaiban meg-
álló udvarházak, havasi hurubák, az önmagát megvédő kalotaszegi nép. Legvégül a
kései utódok, a nehéz sorsú hűséges Gálok. Szigorúak és józanok, életrevalóak és
dolgosak. Határtalan nyugalom, mindig újra kezdő derű a fegyverük. Talán nem is
csupán egy nép, hanem az ember folytonos bennük. Az az ember, aki évezredek óta
küszködik ezen a tájon utódai jobb sorsáért.

